

זמני אמירת הסליחות - המנהגים וטעמיהם

זמני אמירת הסליחות הנהוגים היום הם כפי שמובאים בשולחן ערוך או"ח תקפא: "נוהגים לקום באשמורת לומר סליחות ותחנונים מראש חודש אלול ואילך עד יום הכיפורים". רמ"א: "ומנהג בני אשכנז אינו כן, אלא מראש חודש ואילך מתחילין לתקוע אחר התפילה שחרית, ויש מקומות שתוקעין ג"כ ערבית. ועומדים באשמורת לומר סליחות ביום א' שלפני ר"ה, ואם חל ר"ה ב' וג', אז מתחילין מיום א' שבוע שלפניו".

בשולחן ערוך מובאים אפוא שני מנהגים המוכרים לנו: המחבר, מן ה"בית יוסף",¹ מביא את מנהג הספרדים, הנוהגים לומר סליחות מראש חודש אלול עד יום הכיפורים, ואילו הרמ"א² מביא מנהג האשכנזים, הנוהגים לומר סליחות בזמנים לא קבועים, המשתנים משנה לשנה. לפי האשכנזים, תמיד מתחילים לומר סליחות ביום ראשון בשבוע דווקא (ויש הנוהגים לומר את הסליחות הראשונות במוצאי שבת - וזה אינו מובא ברמ"א). אם אין ארבעה ימים לפחות בין ערב ראש השנה ובין יום הראשון הקודם לו, מתחילים לומר סליחות שבוע קודם (ביום ראשון).

הסיבה למנהג הספרדים לומר סליחות מ"ח אלול ואילך ידועה, ומובאת כבר בדברי רי"צ גיאת³ בשם רב האי גאון.

רי"צ גיאת, הלכות תשובה, עמ' מג': "ואמר לי רב כהן צדק⁴ מנהג בבי' ישיבות לומר תחנונים בבי' ימים שבין ר"ה ליום הכיפורים, משכימים כל יום לבית הכנסת לפני עמוד השחר ומבקשים רחמים... ואומר רב האי⁵ מנהגנו לומר תחנונים בהני י' ימים בלבד, ושמענו דמקצת אתרי פרס קיימי מראש חודש אלול ואמרי דביה סליק משה להר זימנא שלישיית" וכו'. כלומר, מאחר שמשה עלה להר סיני בפעם השלישית, ומאחר שזו הייתה תחילת ריצויו של הקב"ה לאחר חטא העגל, באמרו למשה "פסל לך שני לוחות אבנים כראשונים... והיה נכון לבקר ועלית בבקר אל הר סיני" וכו' (שם' לד א)⁷, גם אנוחנו

¹ ר' יוסף קארו, 1575-1488, נולד בטולדו, גלה עם משפחתו מספרד בגירוש ב-1492. עבודותיו הידועות: "בית יוסף" על הטורים; "כסף משנה" על משנה תורה לרמב"ם; "שולחן ערוך". "שולחן ערוך" הפך להיות ספר ההלכה של עם ישראל, למרות שר' יוסף קארו עצמו ציין שכתבו למען הצעירים.

² ר' משה איסרליש, גדול הפוסקים בפולין, נולד ב-1525 או 1530, נפטר ב-1572. עבודותיו הידועות: "דרכי משה" על הטורים והגהותיו על "שולחן ערוך" של ר' יוסף קארו.

³ ר' יצחק בן יהודה אבן גיאת, 1089-1038, הוא חברו של ר' שמואל הנגיד. חיבוריו מהווים בהרבה מקרים מקור לחשובות הגאונים.

⁴ רי"צ גיאת, שערי שמחה, יצא לאור ע"י הרב יצחק דוד הלוי באמברגער, תרכ"א.

⁵ יש שני רב כהן צדק: הראשון הוא רב כהן צדק בר אבומאי, גאון סורא, 841; והשני הוא רב כהן צדק בר יוסף, גאון פומבדיתא, 926.

⁶ רב האי גאון, גאון בפומבדיתא כארבעים שנה, נפטר ב-1040 (1038). עם פטירתו מסתיימת למעשה תקופת הגאונים, אף שכבבל היו גאונים נוספים.

⁷ ראה רש"י לשם' לג יא, ד"ה ושכ אל המחנה: "... שהרי בי"ז נשתכרו הלוחות [ארבעים יום אחרי עלייתו להר סיני, ראה תענית כח ע"ב], ובי"ח שרף את העגל ורץ את החוטאים, ובי"ט עלה [נראה רא"ם ושפתי חכמים כאן]... ועשה שם ארבעים יום ובקש רחמים... ובראש חודש אלול נאמר לו ועלית בבקר אל הר

מתחילים בכל שנה לתקוע בשופר⁸, כדברי הרמ"א דלעיל. ואותן הקהילות "מקצת אתרי פרס", לדברי רב האי גאון, והספרדים דימינו הנוהגים לפי ה"בית יוסף", מתחילים לומר סליחות, שהרי ארבעים הימים האלה, מר"ח אלול עד יום כפור, ימי רצון המה, כבר מימי משה.

הנקודה המעניינת הנוספת העולה מדברי הגאונים היא שבישיבות בבל, בימי הגאונים, אמרו סליחות רק בעשרת ימי תשובה, ולא מר"ח אלול. היינו: לא כמנהג הספרדים ולא כמנהג האשכנזים.

מה הסיבה והמקור למנהג האשכנזי, הנראה לכאורה מוזר?

גם על המנהג הבללי, לומר סליחות למן ראש השנה, שלכאורה הוא מוכן - שהרי ראש השנה הוא יום הדין - יש לשאול: מדוע ראש השנה הוא יום דין, והרי בתורה אינו נקרא יום דין, אלא "יום תרועה"⁹, ומניין ש"תרועה" קשורה לדין? התורה אומרת "וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשכם ותקעתם בחצוצרות" וכו' (במ' י י). לפי זה אפשר שהתקיעה והתרועה קשורות לימי שמחה, כך ש"יום תרועה" הוא יום שמחה, אך מהיכן ומדוע הוא יום דין?

התשובה המקובלת היא, שבראש השנה נברא העולם, וביום הבריאה הקב"ה פוקד את בריותיו ודן אותן.

עניין בריאת העולם בראש השנה מבוסס על הגמרא במסכת ראש השנה י ע"ב. כך אומרת הגמרא שם: "תניא: ר' אליעזר אומר: בתשרי נברא העולם, בתשרי נולדו האבות, בתשרי מתו אבות, בפסח נולד יצחק, בר"ה נפקדה שרה רחל וחנה, בר"ה יצא יוסף מבית האסורים, בר"ה בטלה עבודה מאבותינו במצרים, בניסן נגאלו, בתשרי עתידין ליגאל. ר' יהושע אומר: בניסן נברא העולם, בניסן נולדו אבות, בניסן מתו אבות, בפסח נולד יצחק, בר"ה נפקדה שרה רחל וחנה, בר"ה יצא יוסף מבית האסורים, בר"ה בטלה עבודה מאבותינו במצרים, בניסן נגאלו, בניסן עתידין ליגאל". תאריך בריאת העולם, לפי הגמרא דלעיל, נתון במחלוקת: לפי ר' אליעזר, העולם אמנם נברא בראש השנה, ולכן ראוי יום זה להיות יום דין.

אבל לפי ר' יהושע, הסוכר שהעולם נברא בניסן, מה הטעם לבחירת א' בתשרי ליום דין, הרי, לדעתו, יום זה אינו ראש השנה?

אף אין לומר שר' יהושע ותלמידיו אמנם עשו יום דין בראש חודש ניסן, שהרי בימי רבן גמליאל, שהם גם ימיו של ר' יהושע, נאמרו תפילות ראש השנה בתשרי¹⁰, ולא מצאנו שום רמז במקורותינו שמישהו עשה זיכרון ליום דין בניסן.

⁸ סיני לקבל לוחות האחרונות ועשה שם מ' יום... בי' בתשרי נתרצה הקב"ה לישראל בשמחה ובלב שלם ואמר לו למשה 'סלחתי כדברך' ומסר לו לוחות אחרונות" וכו'. וראה רמב"ן על אתר.

⁹ ראה ברמב"ן שם: "... וראש חודש אלול אמר לו הקב"ה עלה אלי ההרה והעבירו שופר במחנה... והקב"ה נתעלה באותו שופר... וכן התקינו שיהיו תוקעין בשופר בראש חודש אלול בכל שנה ושנה" וכו'.

¹⁰ כך במ' כט א. ר' כג כד: "זכרון תרועה".

¹⁰ משנה ראש השנה ד ה: "סדר ברכות... דברי ר' יוחנן בן נורי. אמר ליה ר"ע אם אינו תוקע למלכויות למה הוא מזכיר? אלא אומר" וכו'. ר' עקיבא, תלמידו של ר' יהושע, אומר שביום התקיעות [=ר"ה] אומרים בתפילה מלכויות, זכרונות ושופרות, שהן תפילות מיוחדות ליום הדין, ולא בניסן. וכן בגמרא ראש השנה

קשה לומר שביבנה הכריעו כר' אליעזר, נגד דעתו של ר' יהושע, שראש השנה הוא בתשרי, ור' יהושע קיבל על עצמו את ההכרעה, כפי שקיבל על עצמו את הכרעתו של רבן גמליאל בקשר ליום הכיפורים¹¹. קשה לומר כך מסיבות אלו:

- א. אין שום רמז במקורות שלפני ההכרעה ביבנה מאן דהוא שמר על א' בניסן כיום דין.
- ב. דווקא ביבנה נקבע שאין הלכה כר' אליעזר, מאחר שר' אליעזר "שמותי הוא"¹².
- ג. תאריך בריאת העולם אינו רק עניין היסטורי ואגדתי. יש לעניין זה גם צדדים הלכתיים, וההלכה נקבעה דווקא כר' יהושע ולא כר' אליעזר.

הגמרא במסכת ראש השנה יב ע"א אומרת כך: "ת"ר חכמי ישראל מונין למבול כר' אליעזר, ולתקופה כר' יהושע". ורש"י שם, ד"ה "חכמי ישראל מונין למבול כר' אליעזר": "מונין שנות נח ובריאת עולם ושנות הדורות כר' אליעזר, מונין מתשרי תחלת השנים. ולא משום דסבירא להו בתשרי נברא העולם, אלא דתשרי ראש השנה לשנים, ובניסן נברא העולם" וכו'.

ולכן ברכת החמה הנאמרת פעם בעשרים ושמונה שנה, כשהחמה חוזרת למקום שבה נתלתה בזמן הבריאה¹³, נקבעה ליום תקופת ניסן, היינו לר"ח ניסן. מאחר שנפסקה ההלכה כר' יהושע, שהעולם נברא בא' בניסן, ואם כן חוזרת הקושיה למקומה: מדוע א' בתשרי הוא יום דין?

הר"ן¹⁴ בפירושו להלכות הרי"ף על מסכת ראש השנה טז ע"א, מתייחס למשנה שבראש השנה. המשנה (פ"א מ"ב) אומרת כך: "בארבעה פרקים נידון העולם... בראש השנה כל באי עולם עוברין לפניו כבני מרון, שנאמר: היוצר יחד לבם המכין אל כל מעשיהם" (תהי' לג טז).

כך אומר הר"ן:

"... ויש לשאול, למה אדם נדון בר"ה יותר מבשאר ימים.. אבל אדם למה הוא נדון בר"ה יותר מבשאר ימים? ותירוך דבר זה למדנו מדגרסינן בפסיקתא [פסקא כג] בשם ר' אליעזר בפסוק 'דרשו ה' בהמצאו' דתניא: בעשרים וחמשה באלול נברא העולם. ולפי זה הא דתניא בגמרא, דר' אליעזר אומר בתשרי נברא העולם, על גמר ברייתן קא אמרינן, דאדם הראשון שבו נגמר העולם נברא ביום ששי, דהיינו באחד בתשרי. וגרסינן תו התם בפסיקתא, נמצא אומר, בר"ה נברא אדם הראשון, שעה ראשונה עלה במחשבה, שניה נתייעץ עם מלאכי השרת, בשלושה כנס עפרו, בר' גבלו, בה' רקמו, בו' עשאו גולם, בו'

לב ע"א: "וכשקידשו כ"ד את השנה באושא ירד ר' יוחנן בן ברוקא לפני רשב"ג ועשה כר' יוחנן בן נורי. אמר לו רבן שמעון: לא היו נהגין כן ביבנה. ליום השני ירד ר' חנינא בנו של ר' יוסי הגלילי, ועשה כר"ע. אמר רשב"ג כך היו נהגין ביבנה. הרי שהנשיא רשב"ג מעיד כיצד נהגו להתפלל בראש השנה ביבנה - כמקובל אצלנו היום.

¹¹ ראה ראש השנה ב ה-ט.

¹² ראה הסיפור במסכת בבא מציעא נט ע"א-ע"ב, על תנורו של עכנאי והחרמתו של ר' אליעזר. ר' אליעזר שמותי הוא, ולכן אין הלכה כמותו, שבת קל ע"ב; נירה ז ע"ב.

¹³ ראה: תוספתא ברכות פ"ו ה"ז; ברכות נט ע"ב; רמב"ם, ברכות פ"י ה"ח; טרש"ע, אר"ח רכט. וראה גם אנציקלופדיה תלמודית, הערך: ברכת החמה, כרך ד' עמ' תנג-תנה.

¹⁴ רבנו נסים כ"ד ראוּבן גירונדי, גדול החורוה בספרד במאה ה-14 (1315-1375), קנה כידוע את פרטומו בעולם התורני בעיקר עקב פירושו להלכות הרי"ף.

זרק בו נשמה, בח' הכניסו לגן עדן, בתשיעית נצטווה, בעשירית טרה, באחת עשרה נידון, בשתים עשרה יצא בדימוס. אמר לו הקב"ה: זה סימן לבניך, כשם שעמדת לפני בדין ביום זה ויצאת בדימוס, כך עתידין בניך להיות עומדים לפני בדין ביום זה ויוצאין בדימוס. וכל זה אימתי, בחדש השביעי באחד לחדש.

ומכאן סמך למה האדם נדון בר"ה יותר מבשאר ימים. ואף בשמים יש אות שמזל החדש מאזנים, כי בו פלס ומאזני משפט לה. ולפני זה הא דאמרינן בפרק ראווהו ביי"ד (ר"ה כז ע"א) 'כמאן מצלינן האידינא זה היום תחלת מעשיך זכרון ליום ראשון, כמאן כר' אליעזר', על יצירת האדם קאמרינן, אבל בכ"ה באלול תחילת בריאת העולם הוא. ולכך נהגו בברצלונוה וגלילותיה להשכים באשמורת הבוקר בכ"ה באלול. ומיהו ה"מ כר"א אתיין, דאילו לר"י דאמר בניסן נברא העולם אין לזה ענין כלל...

אבל לר"י דאמר בניסן נברא העולם אכתי הדרא קושיין לדוכתה, למה נדון בר"ה יותר מבשאר ימים? ונ"ל שרצה המקום לזכות את ישראל בדינם ורצה לדון את ישראל בזמן שהוקבע לסליחה ולכפרה, שלפי שנתרצה הקב"ה ביוה"כ הוקבע יום סליחה לדורות, לפיכך גזר השם שיהיה אדם נידון בר"ה דצדיקים גמורים נכתבים ונחתמים לאלתר לחיים, ובינוניים הרי גזר דין שלהם אינו נחתם עד יוה"כ... ובהכי אתי שפיר דנקטינן כר' יהושע דקיי"ל כוותיה לגבי ר' אליעזר. ועוד דההיא דתניא 'ולתקופה כר' יהושע', אתיא הכא כפשטה, דסבירא לן דבניסן נברא העולם...

ולפי זה אין מקום לקום באשמורת בכ"ה באלול, ולפיכך נהגו בגירונדה וגלילותיה שלא לקום עד ר"ה. ומיהו יש מקומות שמקדימין באחד באלול, ויש סמך למנהגן, לפי שבו התחילו מ' יום שנתרצה הקב"ה למשה.

לסיכום, אומר הר"ן, שאמנם ההלכה נפסקה כר' יהושע, שבניסן נברא העולם, וא' בתשרי הוא מעין יום דין מקדים. יום הדין האמיתי הוא יום הכיפורים, ומאחר שהקב"ה רחום וחנון ורוצה שבניו יחזרו בתשובה, כדי שיוכל לדונם לחיים טובים, נתן להם יום (=א' בתשרי) למשפט מקדים, וכו' צדיקים גמורים נכתבים לאלתר לחיים; ולבינוניים נתן עשרת ימי תשובה, כדי שיוכלו להתכונן כהלכה ליום הדין הגדול, שהוא יום הכיפורים.

בענייננו, עניין הסליחות, הר"ן מצדיק את שני המנהגים שראינו ברי"צ גיאת: את המנהג הבבלי, להתחיל לומר סליחות רק בר"ה, כי הקב"ה נתן לנו עשרה ימים לתשובה; ואת המנהג הפרסי-ספרדי, להתחיל באמירת סליחות מר"ח אלול, היות והקב"ה התחיל להתרצות למשה בר"ח אלול (ואין קשר בין סליחות לראש השנה אלא ליום הכיפורים).

כמו כן למדנו מדברי הר"ן על מנהג נוסף, מנהג ברצלונוה, ולפיו מתחילים באמירת סליחות בכ"ה באלול, שהוא יום תחילת בריאת העולם (לפי ר"א). הר"ן דוחה, כמובן, מנהג זה, היות ונפסקה ההלכה כר' יהושע שבניסן נברא העולם, כך שאין לכ"ה באלול קשר לסליחות.

הגר"א בביאורו לשו"ע, סימן תקפ"א, מביא את דברי הר"ן שהצגנו: "... ולכך נהגו בברצלונוה וגלילותיה להשכים באשמורת הבוקר בכ"ה באלול... לפ"ז נהגו במדינותינו ביום א' יום בריאת העולם, לפי שכ"ה באלול אינו יום מוגבל בחרו יום השבוע".

הגר"א מוסיף שם שקהילות אשכנז נוהגות לפי שיטתו של ר' אליעזר, שבתשרי נברא העולם, ולכן ראש השנה עצמו הוא יום הדין, ובאמירת סליחות יש להקדים מספר ימים. לכן

קבעו אנשי ברצלונה כיום תחילת אמירת הסליחות את כ"ה באלול, שהוא יום תחילת הבריאה. והיות וכ"ה באלול אינו יום קבוע בשבוע, והבריאה החלה ביום ראשון בשבוע, לכן האשכנזים קבעו לתחילת אמירת סליחות את יום ראשון בשבוע של תחילת הבריאה. לפי ביאור הגר"א, כל השאלות שהצגנו בתחילת דברינו, לגבי ראש השנה כיום הדין, נשארות בעינן. עוד נוספת שאלה: מדוע יש להתחיל באמירת סליחות לפחות ארבעה ימים לפני ראש השנה? אם נקבע שמתחילים באמירת סליחות ביום ראשון דווקא, יום תחילת הבריאה, מן הראוי היה להתחיל תמיד ביום הראשון הסמוך לראש השנה, כדי להדגיש שהכוונה היא לתחילת הבריאה?

לפני הצעת התשובה, יש לברר מניין נובע השם סליחות. הרי לפיוטים הנאמרים בתפילה זו היה מתאים יותר השם בקשות ותחנונים, ואמנם ר"צ גיאת דלעיל, המביא דעות הגאונים, מדבר על תחנונים.

תענית פ"ב מ"א-מ"ד:

"סדר תעניות כיצד, מוציאים את התיבה לרחובה של עיר ונותנים אפר מקלה על גבי התיבה ובראש הנשיא ובראש אב בית דין, וכל אחד ואחד נותן בראשו. הזקן שבהן אומר לפניו דברי כבושין: אחינו, לא נאמר באנשי נינהו יורא האלקים את שקם ואת תעניתם' אלא יורא האלקים את מעשיהם כי שבו מדיכם הרעה' (יונה ג ו), ובקבלה הוא אומר: 'זקיעו לבככם ואל בגדיכם' (יואל ב ג). עמדו בתפלה מורידין לפני התיבה זקן ורגיל ויש לו בנים וביתו ריקם, כדי שיהא לבו שלם בתפילה, ואומר לפניו עשרים וארבע ברכות. שמנה עשרה שבכל יום ומוסיף עליהן עוד שש.

ואלו הן: זכרונות ושופרות, 'אל ה' בצרתה לי קראתי ויענני', 'אשא עיני אל ההרים', 'ממעמקים קראתיך ה'', 'תפלה לעני כי יעטף'. ר' יהודה אומר: לא היה צריך לומר זכרונות ושופרות, אלא אומר תחתיך ירעב כי יהיה בארץ וכו'. 'אשר היה דבר ה' אל ירמיהו על דברי הבצרות', ואומר תותמיהן.

על הראשונה הוא אומר: מי שענה את אברהם בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם היום הזה, ברוך אתה ה' גואל ישראל. על השניה הוא אומר: מי שענה את אבותינו על ים סוף הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם היום הזה, ברוך אתה ה' זוכר הנשכחות. על השלישית הוא אומר: מי שענה את יהושע בגלגל הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם היום הזה, ברוך אתה ה' שומע תודעה... על השביעית הוא אומר: מי שענה את דוד ואת שלמה בנו בירושלים הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם, ברוך אתה ה' המרחם על הארץ.

הגמרא שם, תענית טז ע"ב:

"הני שש שבע הווין? כדתנן על השביעית הוא אומר ברוך מרחם על הארץ. אמר רב נחמן בר יצחק: מאי שביעית שביעית לארוכה, כדתניא: בגואל ישראל מאריך, ובחותמה הוא אומר מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה, ברוך גואל ישראל". שני דברים לומדים מגמרא זו לענייננו:

א. השם סליחות נקבע לתחנונים שנאמרו בברכת "סלח" שבתפילת העמידה,¹⁵ כפי שהשם קדושה נקבע לפיוט הנאמר בברכת "אתה קדוש", וכפי שהשם קרובה נקבע לקטע הנאמר ע"י הש"ץ בברכה הראשונה של תפילת העמידה, בזמן שקרבים לפני הקב"ה.
ב. סליחות נאמרו בתעניות ציבור.¹⁶

אכן יש מקורות המלמדים שעשרת ימי תשובה היו ימי תענית, כפי שנראה להלן. רי"צ גיאת הלכות תשובה:¹⁷ "הכי אמר רב נטרונאי¹⁸ ... דעשרת ימים אלו משונות מכל ימות השנה, לפיכך נהגו רבותינו הראשונים לישב בהם בתענית בין בשבת ובין בחול. וכתב רב האי גאון... שעשרת ימי תשובה אלו ימי תשובה מיקרו, ימי צום לא מיקרו, ומעיקרא כי דרוש רבנן 'דרשו ה' בהמצאו' אלו ימים שבין ר"ה ליוה"כ לא למיקבעינהו בתענית הוא דדריש אלא להתפלל ולהתחנן ולהתוודות ולעמוד בתחנונים ולהזויר בתשובה... אלא כל הרוצה להתנדב ולהחמיר על עצמו להתענות מתענה".

מדברי רב נטרונאי גאון ברור ש"רבותינו הראשונים" ישבו בתענית כל עשרת ימי תשובה, בין בשבת ובין בחול. ויש להניח שבתעניות אלו הם אמרו סליחות בתפילת העמידה, כמוכא בתלמוד. מהמשך הדברים משמע, שתעניות ציבור אלו בעשרת ימי תשובה היו "גזירה שאין רוב הציבור יכול לעמוד בה", ולאט לאט בטלו. ולכן אומר רי"צ גיאת שאין חובה להתענות בימים אלו, "אלא כל הרוצה להתנדב ולהחמיר על עצמו להתענות מתענה".

דברים אלו של רי"צ גיאת מובאים להלכה ע"י רמ"א בשו"ע, או"ח, תקפא ב: "והמדקדקים נהגו שכל אחד מתענה עשרה ימים וכן נכון לעשות".

עניין התענית בשבת מוכא בגמרא, ברכות לא ע"ב: "וא"ר אלעזר משום ר' יוסי בן זמרא: כל היושב בתענית בשבת קורעין לו גזר דין של שבעים שנה. ואע"פ כן חוזרים ונפרעין ממנו דין עונג שבת. מאי תקנתיה? א"ר נחמן בר יצחק: ליתב תעניתא לתעניתא". כלומר, יש חשיבות מיוחדת לישב בתענית בשבת - "קורעין לו גזר דין של שבעים שנה". ולכן רבותינו הראשונים ישבו בתענית כל עשרת ימי התשובה כולל שבתות וחגים. ומאחר שבבעשרת ימי תשובה יש ארבעה ימים שחובה לאכול בהם ואסורים בתענית - יומיים ראש השנה, שבת וערב יום כיפור¹⁹ - צריכים "ליתב תעניתא לתעניתא", כלומר לצום ארבעה ימים נוספים, כדי לתקן את "עונג השבת" של ארבעת הימים האסורים בתענית.

¹⁵ וראה שר"ע, או"ח, תקסו ד: "נהוגים להרבות סליחות בברכת סלח לגוי' וכו'.

¹⁶ ראה שר"ע, או"ח, שם.

¹⁷ רי"צ גיאת שם.

¹⁸ יש שני רב נטרונאי: האחד - רב נטרנאי בר נחמיה גאון, פומבריתא 719; והשני - רב נטרנאי בר הילאי

גאון, סורא 861. כאן הכוונה, כנראה, לרב נטרנאי בר הילאי, שהרבה לכתוב.

¹⁹ ברכות ח ע"ב: "תנא ליה חייה בר רב מרפתי: 'ועניתם את נפשותיכם בתשעה לחדש בערב' (וי' כג לב), וכי בתשעה מתענין, הלא בעשרה מתענין? אלא לומר לך כל האוכל ושותה בתשיעי מעלה עליו הכתוב כאילו מתענה תשיעי ועשירי. וכן מוכא בשו"ע, או"ח, תרד: "מצוה לאכול בערב יוה"כ ולהרבות בסעודה" וכו'.

בדרך כלל, הצם בשבת צריך לצום יום אחד לאחר השבת כדי לכפר על עונג השבת שביטל.²⁰ אבל אלו שצמו כל עשרת ימי תשובה לא רצו להשאיר "חוב" של ארבעה ימי צום ש"חוזרין ונפרעין ממנו", לקראת יום הדין הגדול - יום הכיפורים - לכן הקדימו וצמו את ארבעת הימים של "תעניתא לתעניתא" לפני ראש השנה, וגם בהם אמרו סליחות.

נמצא אפוא שהמנהג האשכנזי, לומר סליחות ארבעה ימים לפני ראש השנה, הוא במקורו המנהג הבבלי, שלפיו אמרו סליחות בעשרת ימי תשובה בלבד, והוסיפו "תעניתא לתעניתא".

עם היחלשות הכוחות וביטול התעניות,²¹ נשארה בעינה אמירת הסליחות, אלא שלא נאמרו עוד בתוך תפילת העמידה, בברכת "סלח", אלא באשמורת, לפני התפילה. כך קיבלו התחנונים את השם סליחות.

גם במנהג הספרדי, לומר סליחות ארבעים יום מראש חודש עד יום הכיפורים, יש עדויות שנהגו לצום כל ארבעים היום. רמ"א, שו"ע או"ח, תקפח ד: "מ' יום לפני יום כפור שמתענין לזכר עליית משה בהר". וכן מגן אברהם על שו"ע, או"ח, תקסב ו: "... וה"ה המתענה מ' יום לפני יוה"כ".

עדיין נותרה בעיה אחת בלתי פתורה: מדוע האשכנזים מתחילים תמיד לומר סליחות ביום ראשון, הרי די בארבעה ימים כל שהם לפני ראש השנה לומר בהם סליחות? היום הראשון של הסליחות משאיר תמיד רושם רב, ורושם זה מיועד להעיר את העם לתשובה. באירופה היו הרבה אנשי כפרים באים העירה, למקום מניין, רק בשבתות וחגים. כדי לעודד גם אותם לתשובה, נקבע היום הראשון של סליחות למוצאי שבת דווקא, לפני שאנשי הכפר חוזרים לכפריהם.

ולכן אם ראש השנה חל ביום חמישי או בשבת, ואז יש מיום ראשון עד ראש השנה ארבעה ימים לפחות, מתחילים לומר סליחות באותו יום ראשון. אך אם ראש השנה חל ביום שני או ביום שלישי, ומיום ראשון עד ראש השנה אין ארבעה ימים, "אז מתחילין מיום א' שבוע שלפניו",²² ומכיון שהתחילו בדרך זו שוב אין מפסיקים אותה.

סיכום

- א. בימים קדומים צמו בימי הסליחות.
- ב. השם סליחות נובע מהתחנונים שנאמרו בברכת "סלח" שבתפילת העמידה, והם נאמרו בכל תענית צבור.

²⁰ כגון תענית חלום. ראה שו"ע, או"ח, סי' רפח, ס"ק ד: "מותר להתענות בו תענית חלום כדי שיקרע גזר דינו. וצריך להתענות ביום ראשון כדי שיתכפר לו מה שביטל עונג שבת" וכו'.

²¹ ראה דברי רב האי גאון דלעיל.

²² ראש השנה יכול לחול רק בימים ב', ג', ה', שבת, לפי הסימן "לא אד"ו ראש".

- ג. גם לפי ר' יהושע, האומר שהעולם נברא בניסן ולא בתשרי, ראש השנה הוא יום דין בגלל סמיכותו ליום הכיפורים.²³
- ד. המנהג הספרדי, לומר סליחות מר"ח אלול, נובע מכך שכבר מימי משה אלו ימי רחמים וסליחה לפני הקב"ה.
- ה. המנהג האשכנזי, לומר סליחות לפחות ארבעה ימים לפני ראש השנה, נובע מה"תעניתא לתעניתא", מפני שצמו באותם ארבעה ימים מעשרת ימי תשובה שאסור לצום בהם.
- ו. תחילת אמירת הסליחות, לפי המנהג האשכנזי, נקבעה ליום ראשון דווקא, בגלל אנשי הכפר שרק בשבתות שהו בעיר לצורך תפילה במניין.

²³ בתפילת ראש השנה מזכירים את בריאת העולם, וזה כר"א. וראה הגמרא במסכת ראש השנה כז ע"א: "כמאן מצליגין האידינא וזה היום תחילת מעשיך זכרון ליום ראשון", כמאן כר"א וכו'. וראה שם תוס' ד"ה "כמאן מצליגין זה היום תחילת מעשיך", השואלים: "הימא הא קיי"ל כר' יהושע" וכו', ותשובת ר"ת שם.